

DİNLER TARİHİ ARAŞTIRMALARI – VII

**TÜRKİYE'DE
DİNLER TARİHİ
(Dünü, Bugünü ve Geleceği)**

TÜRKİYE DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI

TÜRKİYE'DE DİNLER ARASI DİYALOG ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Doç. Dr. Ali İsra GÜNGÖR

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Dinler Arası Diyalog alanı, insanlık tarihi boyunca önemini hiçbir zaman kaybetmeyen “Din” olgusu ile insani ve ahlaki bir içeriğe sahip olan “Diyalog” kavramını bir araya getirmesi itibariyle insanların ilgisini çekmeye devam etmektedir. İnsanlar ve toplumlar arasındaki ilişkiler kitle iletişim vasıtaları aracılığıyla günümüzde daha da yoğunlaşmıştır. İnsanlar çok çeşitli nedenlerle diğerlerinin kültürlerini ve bunların içinde önemli birer öge olan dinleri merak etmekte ve onlar hakkında bilgi sahibi olmak istemektedirler.

Dinler arası diyalog konusunun bu insani, ahlaki, kültürel, çağdaş ve iletişimsel niteliği, insanlığa kurtuluş, huzur ve mutluluk vadeden dinlerin kendi aralarında tarihin en eski dönemlerinden beri yaşadıkları rekabete yeni bir boyut kazandırmıştır. Öyle ki insanlar bu alana ilişkin temel bazı soruları sormak durumunda kalmışlardır. Çeşitli dinlerin mensupları arasında gerçekleşmesi arzu edilen diyalogun gerçek hedefi nedir? Dinler arası diyalog sözü edilen tarihsel rekabeti ortadan kaldırmayı mı yoksa dinlerin sunduğu reçetelere insanların saygı göstermesini sağlamayı mı hedeflemektedir? Bu konuda çok sayıda soru sorulabilir ve farklı şekillerde cevaplandırılabilir.

Bu tebliğin amacı, Hıristiyan dünyasında diğer dinlerin mensuplarına yönelik olarak planlanan açılımın sosyal, kültürel, teolojik ve doktrinel temellerinin tartışıldığı II. Vatikan Konsili (1962-65) vasıtasıyla gündeme getirilen “Diyalog” kavramının Türkiye’deki yansımalarının bilimsel araştırmalara konu ediliş sürecini ortaya koymak, bu çerçevede akademik nitelikli çalışmalar hakkında bilgi vermek ve akademik nitelikli olmayan yayınları da değerlendirmektir.

Dinlerarası diyalog konusu dünyanın çeşitli yerlerinde olduğu gibi Türkiye'de de **değişik** platformlarda değişik amaçlarla tartışılmaktadır. Örneğin bu **alanı**, dinlerin mensupları arasındaki diyalogu geliştirmeye katkı sağlayacak bir karşılıklı bilgilenme **alanı** olarak görenler bulunduğu gibi, dinlerin mensupları arasında yaşanan tarihsel rekabette bir **adım** öne geçme vasıtası olarak görenler de bulunmaktadır. Birinci yaklaşıma göre, dinlerarası diyalog **alanı** bir problem çözme alanıdır. **Çünkü** günümüzde **insanlık** çeşitli problemlerle karşılaşmaktadır. İnsanlardaki tüketim arzusu, kültürel ve dini değerlerde meydana gelen yozlaşma, kitle imha silahlarının üretimi ve kullanımı, uyuşturucu kullanımı, gençliğin içinde bulunduğu durum, ailenin **karşılaştığı** tehditler, eğitimde yaşanan sorunlar ve daha sayılabilecek pek çok problem karşısında dinlerin ne önerdiklerini ortaya koymak gerekmektedir. Din mensupları arasında kurulacak gerçek diyaloglar sözü edilen problemlerin çözümüne ortaklaşa katkı ortamını hazırlayacaktır. İkinci yaklaşıma göre ise, bu alan bir problem alanıdır. **Çünkü** dinlerin mevcut yapıları itibarıyla önerdikleri farklı yollar, onların mensuplarının katı yorumları ve kapsayıcı hedefleri nedeniyle bu diyalog alanını bir rekabet alanı haline getirmektedir. Dinlerin mensuplarının o dini yayma ve benimsetme konusunda gösterdikleri **çoğu** zaman meşru sınırları aşan faaliyetler, dinlerarası diyalog alanının da bu konuda kullanılabileceği fikrinin bir ürünüdür. Daha açık bir ifadeyle, dinlerarası diyalog alanının dinlerin yayılması ve benimsetilmesi hedefiyle ilişkilendirilmesi dinlerarası diyalog alanını bir problem **alanı** haline getirmiştir.

Türkiye'de dinlerarası diyalog konusunun bilimsel incelemelere konu edilmesi fikri 1980'li yıllara kadar geri gider. Bu konuda bir hakkı teslim etmek, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde ve özellikle Dinler Tarihi Anabilim Dalı'nda yapılan çalışmaların adı geçen alanda yapılan çalışmalara önemli katkılar **sağladığını** kabul etmek gerekir. Dinlerarası diyalog olgusu, Ankara Üniversitesi tarafından 1990 tarihinde organize edilen "Dinler, Kültürler ve Höggorii: Geçmiş ve Günümüz" konulu uluslararası toplantıda çeşitli yönleriyle ele **alınmış** ve dinlerarası diyalog kavramı dinler, kültürler ve höggorii çerçevesinde tartışılmıştır. Adı geçen toplantıda yapılan sunumlar, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü tarafından "Religions, Cultures and Tolerance Past and Present" adıyla aynı yıl yayınlanmıştır¹. Toplantı, konu-

---

1 Bkz. Religions, Cultures and Tolerance Past and Present, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay. ,Ankara 1990.

nun önemi ve bilimsel araştırmalara konu edilmesinin gereği hakkında ciddi bir fikri altyapı sağlamıştır.

Dinler arası diyalog konusunun çeşitli yönleriyle ele alındığı bir diğer bilimsel toplantı, İstanbul'da 1992 yılında İSAV tarafından gerçekleştirilen "Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri" konulu toplantıdır. Burada Hıristiyan-Müslüman münasebetleri çeşitli açılardan ele alınmış ve çoğunluğu Dinler Tarihçisi olan bilim adamları tarafından sunulan tebliğlerde konunun önemine dikkat çekilmiştir. Toplantıda sunulan tebliğler 1993 yılında "Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri" adıyla Ensar Neşriyat tarafından yayınlanmıřtır².

Adı geçen toplantıda Suat Yıldırım tarafından sunulan "Kiliseyi İslam ile Diyalog İstemeye Sevk Eden Sebepler" başlıklı tebliğin temel vurgusu, Kilise'nin içinde bulunduğu sıkıntılı durumun onu diğer dinlerin mensuplarıyla münasebete zorladığıdır. Bir başka ifadeyle Hıristiyan dünyasının Müslümanlara yönelik yeni yaklaşımında Kilisenin dünyaya açılması, asırlardır çeşitli nedenlerle Hıristiyanlara karşı oluşan düşmanlığın ortadan kaldırılması, değişik dinlerin mensuplarının sempatisini kazanmak ve yeni misyon yöntemleri arayışı gibi dini olanından siyasi olanına kadar çok çeşitli faktörlerin etkisi bulunmaktadır³.

Abdurrahman Küçük tarafından sunulan "Müslüman-Hıristiyan Diyaloguna Genel Bir Bakış" başlıklı tebliğin temel vurgusu ise, dinler arası diyalogun genel bir konu olmakla birlikte özellikle Hıristiyan-Müslüman münasebetleri açısından özel bir anlam ifade ettiğidir. Hıristiyanlarca II. Vatikan Konsili vasıtasıyla resmi anlamda ilan edilen "diyalog"un geleneksel kurumlar ve daha önce misyonerlik yapan elemanlar vasıtasıyla gerçekleştirilmeye çalışılması bazı şüpheleri beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bu yönelişin geleneksel yaklaşıma bir alternatif olup olmadığının iyi değerlendirilmesi gerekmektedir⁴.

---

2 Bkz. Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri, İSAV Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 16, Ensar Neşriyat, İstanbul 1993.

3 Bkz. Suat Yıldırım, "Kiliseyi İslam ile Diyalog İstemeye Sevk Eden Sebepler", Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri, İSAV Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 16, Ensar Neşriyat, İstanbul 1993, s. 17-44.

4 Bkz. Abdurrahman Küçük, "Müslüman-Hıristiyan Diyaloguna Genel Bir Bakış", Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri, s. 49-65.

Şaban Kuzgun tarafından sunulan “Kur’an-ı Kerim’e Göre Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar” konulu tebliğde, Kur’an’ın İncillere gerçeğe aykırı olarak sokulmuş bilgileri düzeltme yoluna gittiği vurgulanmıştır. Aynı tebliğde, Kur’an’ın bu konuda temel bazı ölçüler sunduğu, Müslümanların Hıristiyanlarla gerçek dostane ilişkiler kurmasının zorluklarına işaret ettiği vurgulanmıştır⁵.

Mehmet Aydın’ın sunduğu “Hz. Muhammed (SAV) Devrinde Müslüman-Hıristiyan Münasebetlerine Bir Bakış” başlıklı tebliğ, Hz. Peygamber’in Hıristiyanlara yanlış itikatlarını bizzat kendilerine duyurmayı ve Hakk olan inancın tebliğini yapmayı esas aldığını, bununla birlikte Müslüman-Hıristiyan münasebetlerinde İslam’ın genel din politikası içindeki müsamaha ruhunun hakim olduğunu vurgulamıştır⁶.

Ömer Faruk Harman tarafından sunulan “Hıristiyanların İslam’a Bakışı” konulu tebliğ ise, Hıristiyan dünyasının İslam’a bakışında dönemlere göre değişen çeşitli aşamaların yaşandığı, fakat temelde bu bakışı İslam ve Müslümanlarla ilgili yanlış bilgilerin yönlendirdiğini ortaya koymuştur⁷.

Dinler arası diyalog konusunun önemi, bilimsel incelemelere konu edilmesinin gereği ve Türkiye’yi ilgilendiren önemli boyutlarının tartışılması fikri ilk olarak Abdurrahman Küçük tarafından dile getirilmiştir. O dönemde A. Ü. İlahiyat Fakültesi’nde Dinler Tarihi Anabilim Dalı başkanı olan Küçük, dinler arası diyalog konusunu doktora ve yüksek lisans derslerinde de tartışma konusu yapmış ve öğrencilerinin dikkatine sunmuştur. Küçük’ün öğrencileri bu konuya ilgisiz kalmamışlar ve özellikle Hıristiyan dünyasının genel olarak diğer din mensuplarına, özel olarak da Müslümanlara yönelik yaptığı diyalog davetinin mahiyeti üzerinde çalışmanın gereğine inanmışlardır. Örneğin, Baki Adam Kilise’nin bir yandan misyonerliği kendi varoluş nedeni olarak savunmaya devam ederken bir yandan da diğer din mensuplarına yönelik olarak diyalog davetinde bulunmasının nasıl telif edilebileceği konusunu seminer çalışması yapmıştır⁸.

---

5 Bkz. Şaban Kuzgun, “Kur’an-ı Kerim’e Göre Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar”, *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, s. 67-86.

6 Bkz. Mehmet Aydın, “Hz. Muhammed (A. S.) Devrinde Müslüman-Hıristiyan Münasebetlerine Bir Bakış”, *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, s. 89-102.

7 Bkz. Ömer Faruk Harman, “Hıristiyanların İslam’a Bakışı”, *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, s. 105-123.

8 Bkz. Baki Adam, “Misyonerlikten Diyaloga: Tarihi Gelişimi İçerisinde Hıristiyanların Müslümanlara Yaklaşımı”, (Basılmamış Doktora Semineri), Ankara 1990.

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı'nda, Abdurrahman Küçük'ün danışmanlığında gerçekleştirilen diğer tez çalışmalarında olduğu gibi dinler arası diyalog konusunun da bilimsel bir zihniyetle, temel kaynaklara inerek, Türkiye'yi ve Türk toplumunu ilgilendiren bütün boyutlarıyla incelenmesi düşüncesi öne çıkmıştır. Küçük, 1992 yılında Ekrem Sarıkçıoğlu'nun gayretleriyle Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin ev sahipliğinde gerçekleştirilen "I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu"nda sunduğu tebliğinde de Dinler Tarihi alanında çalışılması gereken öncelikli konulara temas etmiş ve bu çerçevede dinler arası diyalog konusunun önemine dikkat çekmiştir⁹. Bu gelişmelerden sonra Küçük'ün öğrencilerinden Ali İsra Güngör dinler arası diyalog konusunda bir çalışma yapmaya ve Yüksek Lisans tezini bu konuda hazırlamaya karar vermiştir.

Dinler arası diyalog konusunun bilimsel çalışmalara konu edilmesi fikrinin bu şekilde somut bir çalışmaya dönüşmesiyle yeni bir süreç başlamış ve ardından yüksek lisans ve doktora seviyesinde gerçekleştirilen diğer çalışmalarla bu süreç devam etmiştir. Türkiye'de dinler arası diyalog alanında yapılan çalışmaları konu ettiğimiz bu tebliğde, çalışmaları; Dinler Tarihçileri tarafından yapılan çalışmalar ve diğer bilim dallarında çalışan akademisyenlerce gerçekleştirilen çalışmalar olmak üzere iki kısımda ele aldık. Söz konusu alanda yapılan çalışmaların yayınlanan kitaplar bazında ele alırken, makaleler konusunda genel bir değerlendirme yapmakla yetindik. Bunu yaparken mümkün olduğu kadar tarihsel sürece dikkat ettik. Adı geçen alanda yayınlanan bazı popüler çalışma örneklerini bibliyografyada zikrettik. Tebliğin son kısmında ise dinler arası diyalog alanında yapılan çalışmalara dair bir bibliyografya sunduk.

Türkiye'de dinler arası diyalog üzerine yapılan çalışmaları, akademik nitelik taşıyan çalışmalar temelinde ele alacağız. Söz konusu çalışmaları; "Dinler Tarihçileri Tarafından Yapılan Çalışmalar" ve "Diğer Alanlara Mensup Akademisyenler Tarafından Yapılan Çalışmalar" şeklinde iki kısımda inceleyeceğiz. Bu çalışmalardan bir kısmı yüksek lisans veya doktora tezi olarak hazırlanan ve daha sonra kitap olarak yayınlanan çalışmalardır. Bir kısmı da, dinler arası diyalog konusunu çeşitli yönleriyle ve değişik başlıklarla ele alan müstakil çalışmalardır. Tebliğimizde, her iki kategoriye giren kitap

---

9 Bkz. Abdurrahman Küçük, "Türkiye'de Dinler Tarihi Sahasında Yapılacak Çalışmalar Üzerine Düşünceler", I. Dinler tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Samsun 1992, 109 – 116.

çalışmalarını esas almakla birlikte, makale çalışmaları hakkında kısa ve genel bir değerlendirme yapmakla yetindik. Tebliğ metninin son kısmında verdiğimiz bibliyografyada, Türkiye’de dinler arası diyalog konusunda yazılan sadece akademik değil popüler nitelikli çalışmalardan da örnekler sunduk.

A. DİNLER TARİHÇİLERİ TARAFINDAN YAPILAN ÇALIŞMALAR

Dinler arası diyalog konusunda Dinler Tarihçileri tarafından yapılan çalışmaları; yayınlanmış kitap çalışmaları ve yayınlanmış makale çalışmaları olmak üzere iki kısımda inceleyebiliriz.

1. Kitap Çalışmaları

Dinler arası diyalog konusunda bilimsel çalışma yapan Dinler tarihçilerinin bir kısmı, bu konuda yüksek lisans veya doktora çalışması yaptıktan sonra tezini yayınlamış, bir kısmı da adı geçen konuyla ilgili müstakil bir kitap yayınlamıştır. Bu çalışmalardan bazılarını tarihi süreci de dikkate alarak ele almak istiyoruz.

a. Vatikan, Misyon ve Diyalog-Ali İsra Güngör

Prof. Dr. Abdurrahman Küçük’ün danışmanlığında, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü öğrencisi Ali İsra Güngör tarafından hazırlanan “II Vatikan Konsili ve Diyalog” (1995) konulu yüksek lisans tezi¹⁰, Türkiye’de dinler arası diyalog konusunda yapılan ilk akademik çalışma olma özelliği taşımaktadır. Güngör tarafından 1992-1995 yılları arasında gerçekleştirilen bu çalışma, araştırma konusuna ilişkin temel kaynaklara ulaşılarak yapılmıştır. Güngör, bu amaçla bir müddet İtalya’nın Roma şehrinde bulunmuş ve başta Gregoriana Üniversitesi olmak üzere çeşitli üniversitelerin kütüphanelerinden yararlanmıştır.

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı’nda görev yapan Ali İsra Güngör tarafından yapılan “II. Vatikan Konsili ve Diyalog” konulu bu çalışma, önce 1997 yılında “Vatikan, Misyon ve Diyalog” adıyla Töre Yayınları tarafından¹¹, daha sonra da 2002 yılında aynı adla Alperen Yayınları tarafından yayınlanmıştır¹². Çalışma temel olarak, “diyalog” ve

---

10 Ali İsra Güngör, II. Vatikan Konsili ve Diyalog, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

11 Ali İsra Güngör, Vatikan, Misyon ve Diyalog, Töre Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1997.

12 Ali İsra Güngör, Vatikan, Misyon ve Diyalog, Alperen Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2002.

"dinlerarası diyalog" kavramlarının Katolik Kilisesi için ne anlama geldiğini ve Kilisenin genel olarak diğer din mensuplarına, özel olarak da Müslümanlara yönelik yaptığı diyalog davetinin mahiyetini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, adı geçen çalışmada, önce Hıristiyanlıkta "konsil" fikrine temas edilmiş ve II. Vatikan Konsilinin Hıristiyanlık dünyasındaki yeri ve önemi incelenmiştir. Daha sonra konsil dokümanları temel alınarak Kilisenin diyalog anlayışı ortaya konulmuştur. Bilimsel kriterlere uygun biçimde ve temel kaynaklara dayanılarak gerçekleştirilen bu çalışma, Kilisenin diğer din mensuplarına yaptığı diyalog çağrısının kendi misyon anlayışına bir alternatif olmadığını, bilakis konsil vasıtasıyla ilan ettiği çağdaş misyon anlayışının tamamlayıcı bir parçası olduğunu ortaya koymuştur.

Ali İsmail Güngör tarafından yapılan bu çalışma, dinler arası diyalog konusunun bilimsel incelemelere konu edilmesi, çeşitli boyutlarıyla araştırılması, bu süreçte önceki ile ilişkili temel kavramların analiz edilmesi, en önemlisi de kullanılan kavramlardan tarafların tam olarak ne anladığının ortaya konulması ve böylece kavram kargaşasının ortadan kaldırılmasına yönelik olmuştur. Ardından yapılacak çalışmalarda konunun çeşitli boyutlarının bir bütünlük içinde araştırılmasının yararlı olacağı düşünülmüştür. Güngör, daha sonra yayınladığı "Katolik Kilisesinin Çağdaş Misyon Anlayışında Diyalog Kavramı" (1996)¹³, "Dinler Arası Diyalog ve Türkiye" (2000)¹⁴, "Kilisenin Çağdaş Misyon Anlayışında İnkültürasyon'un Yeri" (2001)¹⁵, "Hıristiyan-Müslüman Diyaloguna Giren Yaklaşımlar" (2004)¹⁶, "Dinler Arası Diyalog Müslümanlar Arası İlişkiler Midir?" (2005)¹⁷ başlıklı makalelerde konunun çeşitli boyutlarına dikkat çekmiştir.

---

13 Bkz. Ali İsmail Güngör, "Katolik Kilisesinin Çağdaş Misyon Anlayışında Diyalog Kavramı", *Dinler Tarihi Araştırmaları I, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, Ankara 1996.

14 Bkz. Ali İsmail Güngör, "Dinler Arası Diyalog ve Türkiye", *Türk Yurdu*, C. 20, S. 155, Ankara 2000.

15 Bkz. Ali İsmail Güngör, "Kilisenin çağdaş Misyon Anlayışında İnkültürasyon'un Yeri", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2001, XXXXIII/ ....

16 Bkz. Ali İsmail Güngör, "Hıristiyan-Müslüman Diyaloguna Giren Yaklaşımlar", *Müslümanların Diğer Din Mensuplarına Yaklaşımı*, *Dinler Tarihi Araştırmaları IV*, Ankara 2004.

17 Bkz. Ali İsmail Güngör, "Dinler Arası Diyalog Müslümanlar Arası İlişkiler Midir?", *Türk Yurdu*, C. 25, S. 209, Ankara 2005.

Güngör, adı geçen makalelerinde bazı temel hususlara dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, dinler arası diyalog kavramının Kilise'nin çağdaş misyon anlayışında önemli bir yere sahip olduğudur. İkincisi, özellikle Katolik Kilisesi "inkültürasyon" projesiyle hedef kitlelerin kültürlerine yönelik faaliyetlerini artırmıştır. Üçüncüsü, Türkiye'de dinler arası diyalog sürecine ve yapılan tartışmalara bilimsel çalışmaların yaptığı katkı diğer faktörlere oranla oldukça sınırlı kalmaktadır. Dördüncüsü, diyaloga giren taraflar kullandıkları ortak kavramlara farklı anlamlar yüklemektedirler ve bu durum kavram kargaşasına neden olmaktadır. Beşincisi, dinler arası diyalog sürecinin amacına uygun şekilde yönlendirilmesi için kurumsallaşma gereklidir. Altıncısı, günümüzde "dinler arası diyalog alanı" spesifik bir alan haline gelmiştir ve daha geniş bir kapsamı olan "dinler arası ilişkiler" alanı içinde ayrı bir yere sahiptir.

b. Monologdan Diyaloga-Mahmut Aydın

Türkiye'de dinler arası diyalog konusunu bilimsel bir zihniyetle ve temel kaynaklardan yararlanarak çalışan bir diğer akademisyen, halen Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı'nda görev yapan Mahmut Aydın olmuştur. Aydın, 1994-1998 yılları arasında İngiltere/Birmingham'da yaptığı doktora çalışmasında "Batı Düşüncesinde Dinler Arası Diyalog Kavramı" konusunu ele almış ve bu çalışma 2001 yılında "Monologdan Diyaloga: Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyalogu" ismiyle yayınlanmıştır. Aydın çalışmasında, Batı düşüncesinde dinler arası diyalog kavramını ele almış ve çalışmasının birinci kısmında, diyalog kavramını Katolik Kilisesi açısından incelemiştir. Çalışma, konuyu Katolik Kilisesi açısından ele alırken, ulaşılan kaynaklar, temel problematik ve izlenen yöntem açısından Güngör'ün çalışmasıyla bazı benzerlikler göstermektedir. Bununla birlikte bu çalışmanın diyalog kavramını Protestan ve Ortodoks Kiliselerin içinde yer aldığı "Dünya Kiliseler Birliği" açısından da incelemesi alana önemli bir katkı sağlamıştır¹⁸.

Mahmut Aydın'ın, 2008 yılında, Pınar Yayınları tarafından yayınlanan "Dinler Arası Diyalog: Mahiyet, İlkeler ve Tartışmalar" adlı kitabı, daha önceki çalışmasında ele aldığı konuları daha değişik bir tasnifle ele aldığı ve bazı ilaveler yaptığı bir çalışmadır. Aydın, kitabının ikinci bölümünde "Dinler

---

18 Bkz. Mahmut Aydın, Monologdan Diyaloga: Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyalogu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

Arası Diyalog”la ilgili gündemdeki bazı sorulara verdiği cevaplarla ve bazı yanlış yaklaşımlara yönelik yaptığı uyarılarla alana katkı sağlamaktadır¹⁹.

Aydın, dinler arası diyalog konusunu ele aldığı diğer çalışmalarında (makale, tebliğ, konferans) diyalog kavramının Müslümanlar açısından ne ifade ettiğine temas etmiş, günümüzde diyalog davetinin Kiliselerden gelmiş olmasının Müslümanların bu alanda kendilerine özgü bir diyalog projesi geliştirmelerine engel olmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Aydın’ın bazı makalelerinde Müslümanların Hıristiyanlarla girdiği diyaloglarda onları rahatsız edecek ifade ve tavırlardan kaçınmalarını önermesi dikkat çekicidir. Onun, diyaloglarda özellikle ortak noktaların öne çıkarılması ve Tanrı merkezli yaklaşımlara destek verilmesi yönündeki düşünceleri Batı’da yaygın olan bazı yaklaşımları çağrıştırmaktadır²⁰.

c. Müslüman-Hıristiyan Diyalogu-Mustafa Alıcı

Türkiye’de dinler arası diyalog konusunu bilimsel anlamda ele alan akademisyenlerden bir diğeri, halen Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı’nda görev yapan Mustafa Alıcı’dır. Alıcı, Prof. Dr. Ömer Faruk Harman’ın danışmanlığında 2001 yılında tamamladığı “Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an-ı Kerim Işığında İslam-Hıristiyan Diyalogu” konulu doktora tezinde temel olarak; dinler arası diyalog kavramını ele almış ve Hıristiyanların ve Müslümanların mukaddes kitaplarındaki temellerini ortaya koymuştur. Bu çalışma, 2005 yılında İz yayınları tarafından “Müslüman-Hıristiyan Diyalogu: Tarihçesi, Çeşitleri, Hedefleri, Problemleri” adıyla yayınlanmıştır. Alıcı’nın kitabı, metot ve bölüm başlıkları ile içerik arasındaki uyumsuzluklara dair bazı eleştirileri hak etse de, söz konusu alana önemli katkılar sağlayan bir çalışma niteliği taşımaktadır²¹.

Mustafa Alıcı, çalışmasında yararlandığı kaynaklara ulaşabilmek için bir müddet İtalya’da bulunmuştur. Alıcı’nın yaptığı çalışma Türkiye’de dinler arası diyalog alanında yapılan çalışmalara birkaç açıdan önemli katkılar sağlamıştır. Bunlardan birincisi, genel olarak dinler arası diyalog konusu, özel

---

19 Bkz. Mahmut Aydın, Dinler Arası Diyalog. Mahiyet, İlkeler ve Tartışmalar, Pınar Yayınları, İstanbul 2008.

20 Mahmut Aydın’ın konuyla ilgili bazı makalelerinin listesi tebliğ ekinde yer almaktadır.

21 Bkz. Mustafa Alıcı, Müslüman-Hıristiyan Diyalogu: Tarihçesi, Çeşitleri, Hedefleri, Problemleri, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

olarak da Müslüman-Hıristiyan Diyalogu; tarafların temel kaynakları, geleneksel ve çağdaş yaklaşımlarına yön veren tarihsel tecrübe ve diğer amiller açısından geniş şekilde ele alınmıştır. Bu anlamda, dinler arası diyalog konusu ele alınırken Batı düşüncesindeki yaklaşımlarla sınırlı kalınmamış, konunun Müslümanlar açısından ne ifade ettiği üzerinde de durulmuştur. İkincisi, çalışmada dinler arası diyalog alanı ve bu alanı yakından ilgilendiren misyon ve tebliğ anlayışları bağlamında geniş bir kavramsal bilgilendirme yapılmıştır. Üçüncüsü, bu çalışmada, hem Hıristiyan dünyasında hem de İslam dünyasında dinler arası diyalog konusundaki farklı yaklaşımlar ve buna etki eden faktörler konusunda da bazı düşüncelere yer verilmiştir.

Alıcı, dinler arası diyalog konusundaki çalışmalarını yazdığı makaleler, sunduğu tebliğler ve verdiği konferanslarla devam ettirmektedir. Alıcı'nın, çalışmalarında, daha önce yapılmış çalışmalara ve ortaya konulan düşüncelere fazla atıfta bulunmaksızın, bazı tespitlerin ilk defa yapıldığı izlenimini vermesi eleştirilebilir. Bununla birlikte Alıcı, yaptığı çalışmalarla Türkiye'de dinler arası diyalog konusunun bilimsel ciddiyetle incelenmesi sürecine önemli katkılar sağlamaktadır²².

d. Misyonerlikten Diyaloga Türkiye-Abdurrahman Küçük

Türkiye'de dinler arası diyalog olgusunun bilimsel incelemelere konu edilmesi ve konunun çeşitli açılardan bütün boyutlarıyla ortaya konulması sürecinde Abdurrahman Küçük'ün öncülük yaptığını daha önce ifade etmiştik. Bu süreç, Ankara'da kendi öğrencilerine yaptığı teşvikle başlamış, Türkiye'nin diğer üniversitelerinde çalışan Dinler Tarihçilerinin ve diğer alanlarda çalışan akademisyenlerin yaptığı çalışmalarla devam etmiştir.

Abdurrahman Küçük, 2008 yılında, Aziz Andaç Yayınları tarafından yayınlanan "Misyonerlikten Diyaloga Türkiye" isimli kitabında, dinler arası diyalog konusunu oldukça geniş bir perspektiften ele almaktadır. Küçük, kitabın "Giriş" kısmında Tebliğ ve Misyonerlik arasındaki farka temas etmektedir. Kitabın ikinci bölümü ise, "Dinler Arası Diyalog ve Misyonerlik" başlığı ile müstakil olarak diyalog konusuna ayrılmıştır. Kitapta, dinler arası diyalog alanında, Türkiye'de 1990'lı yıllarda başlayan ve günümüzde devam eden bilimsel çalışmalar sonucunda oluşan birikimin bir değerlendirmesini bulmak mümkündür. Kitapta, dinler arası diyalog alanında yapılan faaliyetlerin

---

22 Mustafa Alıcı'nın konuyla ilgili makalelerinin listesi tebliğ ekinde verilmiştir.

olumlu ve olumsuz yönlerine dikkat çekilmekte, bu alanda yapılması gerekenlere işaret edilmekte ve geleceğe ilişkin düşünceler dile getirilmektedir²³.

Abdurrahman Küçük, yayınladığı çeşitli makalelerde, sunduğu tebliğlerde ve verdiği konferanslarda, dinler arası diyalog konusundaki düşüncelerini, misyon, tebliğ ve diyalog kavramları arasında kurulan ilişkiyi, dinler arası diyalogun olumlu ve olumsuz çeşitli boyutlarını ve bu konuda yapılması gerekenleri ele almıştır²⁴.

2. Makale Çalışmaları

Dinler Tarihi alanında çalışan akademisyenlerin dinler arası diyalog konusunda yazdığı makaleler son zamanlarda ciddi anlamda artış göstermiştir. Dinler Tarihi bilgisinin ve kültürünün günümüzde kazandığı öneme paralel olarak Dinler Tarihçileri, Türkiye’de kavram kargaşaları, doğru bilgiye dayanmayan yönlendirmeler, kurumsallaşamama ve kendi özel hedefleri doğrultusunda hareket eden kişiler ve cemaatlerin faaliyetleri nedeniyle bir problem alanı haline gelen dinler arası diyalog tartışmalarına makale, tebliğ ve konferanslar vasıtasıyla ciddi katkılar yapmaktadırlar.

Dinler arası diyalog alanına katkı yapan Dinler Tarihçilerine ait yayınlanmış makalelerin bir listesini ayrı bir başlık altında tebliğimizin son bölümünde verdiğimiz için burada sadece kısa bir değerlendirme yapmakla yetineceğiz.

Dinler Tarihi alanında çalışan akademisyenler, kendi alanlarına has araştırma yöntemlerine uygun olarak dinler arası diyalog fenomenini de deskriptif bir yaklaşımla incelemektedirler. Bu yaklaşım, dinler arası diyalog konusunda doğru bilgiye ihtiyaç duyan Türk toplumunun sürece bilinçli girmesine yardımcı olmaktadır. Zira Dinler Tarihçileri dinler arası diyalog olgusunun bütün yönleriyle değerlendirilmesini, olumlu ve olumsuz yönlerinin etüt edilmesini, amaçların ve yöntemlerin iyi belirlenmesini ve bu alanın amacına uygun biçimde kullanılmasını savunmaktadırlar. Dinler Tarihçilerinin, çalışmalarında zaman zaman normatif olmaya ihtiyaç duymalarının ne-

---

23 Bkz. Abdurrahman Küçük, Misyonerlikten Diyaloga Türkiye, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2008.

24 Abdurrahman Küçük’ün konuyla ilgili makalelerinin listesi tebliğ ekinde yer almaktadır.

deni, dinler arası diyalog gibi hassas konularda kitlelerin yanlış yönlendirilmesini engelleme düşüncesidir.

Diğer yandan, dinler arası diyalog konusunda alan uzmanı olmayan çevrelerin değerlendirmelerinde görülen bazı eksiklikleri ve kavram kargaşasını Dinler Tarihçileri tarafından yayınlanan bazı makalelerde de görmek mümkün olmaktadır.

B. DİĞER ALANLARA MENSUP AKADEMİSYENLERCE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Dinler arası diyalog konusunda Dinler Tarihçileri dışındaki akademisyenlerin yaptığı çalışmaları; Din Bilimleri ve Normatif Bilimler alanı ayrımı yapmaksızın seçtiğimiz birkaç örnek çalışma çerçevesinde ele alacağız.

1. Kitap Çalışmaları

a. Dinler Arası Diyalog İhaneti-Yümni Sezen

Yümni Sezen Din Sosyolojisi alanında çalışma yapan bir akademisyendir. Sezen, 2005 yılında Kalam Yayınları tarafından yayınlanan “Dinler Arası Diyalog İhaneti: Dini-Psikolojik-Sosyolojik Tahlili” adlı kitabıyla Türkiye’de dinler arası diyalog alanında yapılan çalışmalara önemli bir katkı sağlamıştır. Sezen, çalışmasında; diyalog kavramının anlamı, amacı ve bu alanda yanlış kullanılan bazı kavramlar üzerinde durmuştur. Daha sonra diyalog konusunda tarafların dayandığı tarihi referanslara temas etmiş ve diyalogun günümüzdeki altyapısına dikkat çekmiştir. Bu çerçevede o; diyalogun dini, felsefi, psikolojik, siyasi ve sosyal altyapılarını tahlil etmiştir. Kitabının son bölümünde Sezen, diyalog sürecine kendi yöntemleriyle giren bazı cemaatlerin faaliyetleri, diyalogun küreselleşme ve milli kimlik konularıyla ilgili boyutları ve diyalog ortamının çeşitli amaçlar için kullanılışı konularını ele almıştır²⁵.

Yümni Sezen’in çalışması, dinler arası diyalog alanının çeşitli çevrelerce amacı dışında kullanılmasına dikkat çekmesi, diyalog sürecinin alan uzmanı olmayan kimselerce yönlendirilmesinin ortaya çıkardığı olumsuzlukları gündeme getirmesi ve bu yönde faaliyet gösteren kişi, kurum ve cemaatleri keskin ifadelerle eleştirmesi bakımından bu alanda yapılan tartışmalara katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte bu çalışma, dinler arası diyalog sürecini ele

---

25 Bkz. Yümni Sezen, Dinler Arası Diyalog İhaneti: Dini, Psikolojik, Sosyolojik Tahlili, Kalam Yayınları, İstanbul 2006.

alırken bu sürecin sadece olumsuz etkileri üzerinde yoğunlaştığı, kitabın sosyolojik değil siyasitahliller yaptığı, metodolojik hataları içerdiği, bazı kitleleri hedef aldığı ve amacını aşan eleştirilerde bulunduğu değerlendirilmeleriyle eleştirilmektedir²⁶.

Din Sosyolojisi alanında çalışma yapan Yümni Sezen'in Türkiye'de dinler arası diyalog konusunda yapılan bilimsel çalışmalara katkı sağladığı muhakkaktır. Birincisi, Sezen, kitabının birinci bölümünde, İbrahimi Dinler ve Müslüman İsevi gibi yanlış kullanılan kavramlarla ilgili gerekli eleştirileri yapmıştır²⁷. İkincisi çalışma, Türkiye'deki bazı çevrelerin dinler arası diyalog alanının Kilise tarafından misyonerlikle ilişkilendirilmesi, yıpratılması ve uluslar arası projelerde doğrultusunda bir dönüştürme aracı olarak kullanılması sürecine katkı sağlamasına ve bunun olumsuz yansımalarına dikkat çekmesi bakımından takdire şayandır²⁸. Bununla birlikte "Dinler Arası Diyalog İhaneti" adlı çalışmanın, din sosyolojisinin kendine has araştırma yöntemleri ve bu alana ait birikimleri itibarıyla dinler arası diyalog tartışmalarına yapması gereken katkıyı beklenen oranda yapmadığı söylenebilir. Çalışma, Türkiye'de bu alanda ihtiyaç duyulan ve Din Sosyolojisi alanından beklenen alan araştırmalarına dayalı katkıyı içermemesiyle eleştirilebilir.

b. Dinler Arası Diyalog Çıkmazı-Ramazan Uçar

Din Sosyolojisi alanında çalışan ve halen Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde görev yapan Ramazan Uçar, 2007 yılında Kelam Yayınları tarafından yayınlanan "Dinler Arası Diyalog Çıkmazı (Din Görevlileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma)" adlı kitabıyla dinler arası diyalog araştırma alanına önemlibir katkı sağlamıştır. Uçar, üç bölüme ayrılan çalışmasının birinci bölümünde; dinler arası diyalog kavramı, Hıristiyanlık ve Müslümanlık açısından ne ifade ettiği ve misyonerlikle ilişkisi açısından kapsamlı bir teorik çerçeve sunmuştur. Uçar'ın bu bölümde verdiği bilgilerde temel kaynaklara misiracaat emesi, alan uzmanlarından yararlanması ve Dinler Tarihcileri tarafından yapılan çalışmalarla sınırlı kalmayarak diğer alanlara men-

---

26 Bkz. Mahmut Aydın, "Dinler Arası Diyalog Bir İhanet Mi? Yoksa Bir Meşrulaştırma Aracı mı? Yümni Sezen'in 'Dinler Arası Diyalog İhaneti' Adlı Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme". Virgül Dergisi, Sayı: 96 (Haziran), 2006, ss. 16-20.

27 Yümni Sezen, a.g.e., s.9-14.

28 Yümni Sezen, a.g.e., s.145-170.

sup araştırmacıların yaklaşımlarını da göz önünde bulundurması takdire şayandır²⁹.

Uçar, bu çalışmasında din görevlilerin dinler arası diyalog olgusuna yönelik düşünce ve tavırlarıyla ilgili çok dikkat çekici tespitlerde bulunmuştur³⁰. Başta Diyanet İşleri Başkanlığı olmak üzere ilgili kurumlara, hazırlayacakları hizmet kalitesini artırmaya yönelik projeler için bilimsel veri sağlayacak olan bu gibi çalışmalar artırılmalı ve desteklenmelidir. Uçar'ın çalışması, Türkiye'de dinler arası diyalog çalışmalarında ihtiyaç duyulan alan araştırmalarının az bulunan örneklerinden biri niteliğindedir.

c. Dinler Arası Diyalog-Mustafa Köylü

Din Eğitimi alanında çalışan Mustafa Köylü, Türkiye'de dinler arası diyalog alanında yapılan çalışmalara, İnsan Yayınları tarafından birinci baskısı 2001 yılında, ikinci baskısı da 2007 yılında yapılan "Dinler Arası Diyalog" adlı kitabıyla katkı sağlamıştır. Köylü, kitabının giriş kısmında diyalogun tanımı, amacı ve şartları hakkında bilgi verdikten sonra, birinci bölümde "Hıristiyan Diyalogcular" başlığı altında Hans Küng, John Hick ve Paul F. Knitter'in görüşlerine yer vermektedir. İkinci bölümde ise o, "Müslüman Diyalogcular" başlığı altında, Mahmut M. Eyub, Muhammet Talbi ve Seyyid Hüseyin Nasr'ın görüşlerine yer vermektedir. Köylü kitabının son kısmında bir değerlendirme yapmakta ve ulaştığı sonuçları özetlemektedir³¹.

Mustafa Köylü, kitabında görüşlerine yer verdiği Hıristiyan ilahiyatçıları, Hıristiyan dünyasında dinler arası diyalog üzerine çalışan önemli şahsiyetler olarak nitelendirmektedir. Bu nitelendirme bir dereceye kadar doğru olsa da, adı geçen şahısların görüşleri Hıristiyan dünyasında dinler arası diyaloga yönelik yaklaşımların çok sınırlı bir kısmını yansıtmaktadır. Örneğın Katolik Hans Küng, görüşleri nedeniyle Katolik Kilisesi tarafından uyarı alan, ve öğretim yetkisi elinden alınan bir ilahiyatçıdır. Protestan John Hick ile Paul F. Knitter ise, Hıristiyan dünyasında çoğulcu yaklaşımın temsilcileri olan ilahiyatçılardır. Bunların üçü de, diğer dinlerin kurtuluş vasıtası olup olmadığı ve mensuplarının kendi dinleriyle kurutuluşa ulaşıp ulaşamayacakları konusunda, çeşitli teolojik yorumlarla insanların kafasını karıştırdıktan

---

29 Bkz. Ramazan Uçar, Dinler Arası Diyalog Çıkmazı: Din Görevlileri üzerine Sosyolojik Bir Araştırma, kelam Yayınları, İstanbul 2007.

30 Ramazan Uçar, a. g. e. , s. 167-177.

31 Bkz. Mustafa Köylü, Dinler Arası Diyalog, İnsan Yayınları, İstanbul 2007.

sonra kurtuluşun İsa vasıtası ile gerçekleşeceğine inanan ve bunu açıkça ifade eden kimselerdir³².

Köylü'nün, kitabında görüşlerine yer verdiği ve Müslüman diyalogcular olarak takdim ettiği M. Eyub, M. Talbi ve S. H. Nasr ise ömrünü Batı'da geçiren ve İslam'a Batı penceresinden bakan kimselerdir. Adı geçen diyalogcular, Hıristiyan dünyasının kendi içinde bulunduğu durumu gözden geçirdiğini ifade etmekte ve bunu Müslümanların da yapması gerektiğini savunmaktadır³³.

Mustafa Köylü her iki grupta yer alan diyalogcuların görüşleri ile ilgili bazı değerlendirmeler yapmış, katıldığı ve katılmadığı noktaları belirtmiş ve haksız yaklaşımlara gereken cevabı vermiştir. Fakat Köylü, Hıristiyan diyalogcuların geleneksel tutumlarından uzaklaşarak büyük bir açılım sergiler gibi görünmelerine rağmen bir adım ileri gidemediklerini açıkça vurgulamaktadır. Yine Köylü, Müslüman diyalogcular olarak nitelendirdiği kişilerin Batı gözlüğüyle Müslümanlara habire vazifeler yüklediklerini de yeterince vurgulamamaktadır. Bununla birlikte Köylü, kendini merkeze almaktan vazgeçmeyen Batılı yaklaşımın temsilcilerinin ve onların Müslüman versiyonlarının görüşlerinin "diyalog" kavramını yıprattığının farkında olarak, *dinler arası diyalogdan* dünyadaki mevcut kötülükleri ortadan kaldırma konusunda *dinler arası işbirliğine* geçişi önermektedir³⁴. Sonuç olarak, Köylü'nün çalışması, yöntem ve içerik bakımından dinler arası diyalog tartışmalarına önemli bir katkı yapmaktadır.

Türkiye'de dinler arası diyalog konusunda yapılan bilimsel çalışmalara, deskriptif yöntemi uygulayan Din Bilimleri yanında normatif din bilimleriyle meşgul akademisyenler de katkı yapmaktadır. Bilim çevrelerinde zaman zaman Din Bilimleri alanında çalışan bazı akademisyenlerin normatif yaklaşımlar sergiledikleri tartışılrsa da, normatif din bilimleriyle meşgul olan bazı akademisyenlerin yaptığı çalışmalar, ekseriyetle, Kur'an ve Hadisler başta olmak üzere İslam'ın temel kaynaklarının ve Müslümanların tarihsel tecrübelerinin dinler arası diyalogu zorunlu kıldığını ispatlamaya çalışmaktadırlar. Bu çalışmaların ortak özellikleri, Batı kaynaklı "dinler arası diyalog" projesi ile

---

32 Mustafa Köylü, a. g. e. , s. 27-79.

33 Mustafa Köylü, a. g. e. , s. 85-133.

34 Mustafa Köylü, a. g. e. , s. 135-165.

çeşitli dinlerin mensupları arasında tarihin her döneminde tabii olarak gerçekleşen “dinler arası ilişkiler” sürecini bir birinden ayırt edememeleridir.

d. Müslüman-Hıristiyan Diyalogu-Nurullah Abalı

Nurullah Abalı'nın, Nesil Basım Yayın tarafından 2001 yılında yayınlanan “Müslüman-Hıristiyan Diyalogu” adlı kitabı, üç bölümden oluşmaktadır. Abalı, çalışmasının birinci bölümünde, Müslüman-Hıristiyan diyalogunun Kur'an ve Sünnet'teki temellerini; ikinci bölümünde, diyalogun sebepleri, başlangıcı, prensipleri, engelleri ve faydalarını; üçüncü bölümünde ise, Said Nursi'nin din anlayışı ve Müslüman-Hıristiyan diyaloguna bakışını ele almaktadır³⁵.

Yüksek Lisansını Din Sosyolojisi alanında yapan bir araştırmacı olan Nurullah Abalı, adı geçen kitabıyla, dinler arası diyalog alanında yapılan bilimsel çalışmalara belli bir katkı sağlamıştır. Bununla birlikte Abalı, çalışmasında, Müslüman-Hıristiyan diyaloguna ilişkin sosyolojik tespitler ve tahliller yapmak yerine, Müslümanları Hıristiyanlarla diyaloga teşvik etmek için İslam kaynaklarından deliller ve örnekler ortaya koymayı tercih etmiştir. Kitabın diğer benzer çalışmalardan farkı, diyalogun faziletleri konusunda Said Nursi'nin görüşlerine yer vermesi ve onun yaklaşımları ışığında bir diyalog modeli önermesidir³⁶.

Günümüzde insanlığın ortak problemlerine ortaklaşa çözüm arama amaçlı diyalog faaliyetlerinin sözde kaldığı ve alınan kararların temenniden öteye geçemediği bir gerçektir. Dünyadaki gelişmeleri etkileyen faktörler sıralamasında ekonomik çıkarların, yönetme ve hükmetme arzusunun, uluslar arası politikanın dini faktörlere göre daha önde geldiğini fark edenler bu duruma şaşırılmamaktadırlar. Kanaatimizce, dinler arası diyalog alanı, problemlere çözüm arama arenası olmaktan ziyade dinlerin veya din mensuplarının rekabet arenası olmaya devam etmektedir.

e. Tarih Boyunca Dinler Arası Diyalog-Davut Aydüz

Dinler arası diyalog konusunda yapılan çalışmalara normatif din bilimleri alanından katkı yapan çalışmalardan biri, Tefsir alanında bir akademisyen olan Davut Aydüz'ün, Işık Yayınları tarafından 2005 yılında yayınlanan “Tarih Boyunca Dinler Arası Diyalog” adlı kitabıdır. Davut Aydüz'ün çalışması; giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Aydüz, kitabının giriş kısmında dinler arası diyalog kavramı, mahiyeti ve faydalarına temas etmiş ve Din

35 Bkz. Nurullah Abalı, Müslüman-Hıristiyan Diyalogu, Nesil Basım Yayın, İstanbul 2001.

36 Bkz. Nurullah Abalı, a. g. e. , s. 157-194.

İşleri Yüksek Kurulu'nun görüşlerine yer vermiştir. Birinci bölümde, Kur'an-ı Kerim ile ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında dinler arası diyalog konusu ele alınmıştır. İkinci bölümde, İslam tarihinden dinler arası diyalog örnekleri sunulmuştur. Üçüncü bölümde, günümüzde dinler arası diyalog çalışmaları konu edilmiştir. Dördüncü bölümde ise, dinler arası diyalogun tarihi ve diyalogun şartları ele alınmıştır³⁷.

Davut Aydın'ın "Tarih Boyunca Dinler Arası Diyalog adlı kitabı, Müslümanların Ehl-i Kitap'la münasebetlerine dair Kur'an, Hadisler ve tarihsel tecrübe kaynaklı bilgiler vermesi yönüyle dinler arası diyalog alanına katkı sağlar niteliktedir. Ancak kitap, bu verilerin metodik kullanılmaması, tarihsel tecrübeye dayalı verilerle günümüz şartlarında ortaya çıkan yeni durumları birbirine karıştırması ve temel aldığı bazı ayet ve hadislerden, zaman zaman amacını aşan yorumlarla farklı sonuçlara ulaşması açısından ciddi eleştirileri hak etmektedir. Kanatın izce kitapta yer alan bazı konu başlıkları ve bu başlıklar altında yer alan yorumlar yeniden değerlendirilmelidir.

1. "Ehl-i Kitap'la Diyalogu Emreden Ayetler" başlığı altında verilen örnekler hatalıdır. Çünkü örnek verilen ayetlerin birinde (Ali İmran, 64) Ehl-i Kitap tevhide davet edilmiştir. Diğer (Taha, 44) ise, tebliğde muhataplara yumuşak davranmakla ilgilidir³⁸.

2. "Kur'an'da Yahudi ve Hıristiyanlar Hakkında Kullanılan Çok Sert İfadelere Rağmen Diyalog" başlığı³⁹, Davut Aydın'ın ayetlere rağmen diyalogu kafaya koyduğunu göstermektedir. Bu da bilimsel bir yaklaşım değildir.

3. Medine Vesikası ile ilgili yorumlarda ve çıkarımlarda, günümüz şartları dikkate alınmayan bir yaklaşım yoktur. Günümüzde Yahudilerin ve Hıristiyanların kendi kutsal kitaplarını hayata geçirmelerini dilemek problemleri çözmektedir⁴⁰.

4. Hz. Peygamber'in Yahudilerle ve Hıristiyanlarla girdiği diyalog örneklerinde temel vurgu tebliğ modelidir ve diyaloglarda nettavır gösterilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Yoksa Müslümanları diğer din mensupla-

---

37 Bkz. Davut Aydın, **Tarih Boyunca Dinler Arası Diyalog**, Işık Yayınları, İstanbul 2005.

38 Davut Aydın, a.g.e., s.45-46.

39 Davut Aydın, a.g.e., s.64.

40 Davut Aydın, a.g.e., s. 133.

rıyla her hal ve şartta diyaloga teşvik etmek ve gerektiğinde taviz verme ruhuna işaret etmemektedir⁴¹.

5. Davut Aydüz'ün, kitabında, "Günümüzde Dinler Arası Diyalog Çalışmaları" başlığı altında bir bölümün tamamını Said Nursi ve Fethullah Gülen'e ayırması manidardır⁴².

6. Davut Aydüz, kitabında, bazı Dinler Tarihçilerin yaklaşımlarından yararlanmış ancak eski dönemlerdeki diyaloglarla günümüzdeki diyaloglar arasında mahiyet, amaç, hedef ve yöntem açısından ciddi farklılıklar bulunduğu yönündeki tespitlerini dikkate almamış görünmektedir. Bu, özellikle kitabının son bölümündeki değerlendirmelerinde ortaya çıkmaktadır⁴³.

7. Davut Aydüz'ün, kitabında, bazı Dinler Tarihçilerin çalışmalarından ciddi anlamda yararlandığını; ancak dipnotlarda bunlardan bir kısmını hiç belirtmediğini, bir kısmını da bibliyografyada "istifade edilen kaynaklar" kısmında belirtmekle yetindiğini görmekteyiz⁴⁴.

Davut Aydüz, çalışmasının genelinde bulunan kavramsal, yöntemsel ve bilgisel hatalarla ilgili ciddi eleştiriler de almıştır⁴⁵.

Sonuç olarak, Davut Aydüz'ün, Türkiye'de dinler arası diyalog alanında yapılan bilimsel çalışmalara Tefsir alanından bir katkı yaptığını, bununla birlikte bazı yorumları itibariyle okuyucuları yanlış yönlendirme riskini üzerine aldığı ifade edebiliriz.

f. Diyalogun Dini ve Tarihi Temelleri-Ömer Çetinkaya (Ed.)

Dinler arası diyalog konusunda yayınlanan bir diğer çalışma, editörlüğünü Ömer Çetinkaya'nın yaptığı ve bazıları akademisyen bazıları da araştırmacı yazar olan kişilerin yaklaşımlarının yer aldığı "Diyalogun Dini ve Tarihi Temelleri" (Işık Yayınları, 2006) adlı kitaptır. Kitap; Fethullah Gülen, Hayrettin Karaman, Suat Yıldırım, İbrahim Canan, Davut Aydüz, Ali Bulaç,

---

41 Davut Aydüz, a. g. e. , s. 88-102.

42 Davut Aydüz, a. g. e. , s. 165-194.

43 Davut Aydüz, a. g. e. , s. 205-282.

44 Davut Aydüz, a. g. e. , s. 205-262.

45 Bkz. Mehmet Bayraktar, "Kur'an ve Sünnet'in Dinler Arası Diyaloga Alet Edilmesi", İslami Araştırmalar, Cilt: 20, Sayı: 3, 2007, s. 301-308.

Ali Ünal ve Yusuf Kardavi gibi isimlerin dinler arası diyalog konusundaki görüşlerini içermektedir⁴⁶.

Kitabın adından da anlaşılacağı gibi, görüşlerine yer verilen şahıslar diyalogun dini ve tarihi temellerine vurgu yapmaktadırlar. Adı geçen şahıslar, İslam'ın temel kaynakları ve Müslümanların tarihsel tecrübelerinden seçtikleri örneklerle destekledikleri yaklaşımlarında Müslümanların diyaloga açık olmak durumunda olduklarını ifade etmektedirler. Ancak bu tür yaklaşımlar, günümüzde bütün boyutlarıyla ele almak durumunda olduğumuz ve bazı nedenlerle bir problem alanı haline gelen "Dinler Arası Diyalog" tartışmalarına arzulan katkıyı sağlamamaktadır. Çünkü Batı dünyasında son zamanlarda meydana gelen gelişmeleri, içinde bulunduğumuz şartları ve dinler arası diyalog ortamını bazı yıkıcı, yıpratıcı, dönüştürücü ve yozlaştırıcı faaliyetlerle ilişkilendirme çabalarını dikkate almaksızın, dini ve tarihi temellerden örnekler göstererek Müslümanları bu sürece sorgusuz biçimde yönlendirmenin yarar yerine zarar getireceği kanaatindeyiz. İkincisi, adı geçen şahıslar, dinler arası diyalog alanının Müslümanlarca bir tebliğ ortamı olarak kullanılmasını önermektedir. Bu yaklaşım, söz konusu alanı misyonerlik için kullanan Hıristiyanların aldığı eleştirinin bir benzerini alacaktır.

2. Makale Çalışmaları

Türkiye'de dinler arası diyalog konusunda yayınlanan kitap çalışmaları yanında, konunun çeşitli boyutlarını değişik başlıklarla ele alan makale çalışmaları da vardır. Bu yayınların bir kısmı diyalog konusunda ciddi yaklaşımlar ortaya koyarken, bir kısmı konunun stratejik yönüne dikkat çekmekte, bir kısmı eleştirel yaklaşımlar içermekte, bir kısmı savunmacı bir yöntem izlemekte ve bir kısmı da tamamen polemik amacı taşımaktadır. Bu tür çalışmalardan oluşan bazı örnekleri şöyle sıralayabiliriz:

Mehmet Bayraktar, "Dinler Arası Diyalog ve Başkalaştırılan İslam", İslami Araştırmalar, Cilt: 20, Sayı: 3, Ankara 2007, ss. 283-300.

Mehmet Bayraktar, "Dinler Arası Diyaloga karşı İnsani Diyalog", İslami Araştırmalar, Cilt: 20, Sayı: 3, Ankara 2007, ss. 309-315.

Mehmet Bayraktar, "Dinler Arası Diyalog ve Tarihçesi", İslami Araştırmalar, Cilt: 20, Sayı: 4, Ankara 2007, ss. 379-390.

---

46 Bkz. Ömer Çetinkaya (Ed.), Diyalogun Dini ve Tarihi Temelleri, Işık Yayınları, İstanbul 2006.

Mehmet Bayraktar, "Dinler Arası Diyalog ve Misyonerlik", İslami Araştırmalar, Cilt: 20, Sayı: 4, Ankara 2007, ss. 391-398.

Hayrettin Karaman, "Peygamberimizin Ehl-i Kitap'la Diyalogu", Diyalogun Dini ve Tarihi Temelleri, (Ed. Ömer Çatinkaya), İstanbul 2006, ss. 109- 128.

Hayrettin Karaman, "Papa'ya Rağmen Diyalog", Polemik Değil Diyalog, Ufuk Kitap, İstanbul 2006, ss. 113-120.

Faruk Beşer, "Diyalogdan Ne Anlıyoruz?", Polemik Değil, Diyalog, Ufuk Kitap, İstanbul 2006, ss. 103- 112.

Ali Dere, "Diyalog Taviz Değildir", Polemik Değil Diyalog, Ufuk Kitap, İstanbul 2006, ss. 167-172.

Abdullah Duman, "Peygamberimizin Hayatından Diyalog Örnekleri", Polemik Değil Diyalog, Ufuk Kitap, İstanbul 2006, ss. 235- 239.

Mehmet Erkal, "Hz. Peygamber'in Gayrimüslimlerle İlişkileri", Polemik Değil Diyalog, Ufuk Kitap, İstanbul 2006 ss. 65-78.

Şerafettin Gölcük, "Kelam İlmi Açısından Dinler Arası Diyalog", Polemik Değil Diyalog, Ufuk Kitap, İstanbul 2006 ss. 79- 84.

Türkiye'de dinler arası diyalog çalışmaları ile ilgili bir adet yüksek lisans çalışması 2008 yılında tamamlanmıştır. Doç. Dr. Mahmut Aydın'ın danışmanlığında, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans öğrencisi Emine Battal tarafından gerçekleştirilen "Türkiye'deki Dinler Arası Diyalog Çalışmaları" başlıklı tez çalışması: giriş ve dört bölümden oluşmaktadır.

Bu çalışma, 1970'lerden sonra Batı Hıristiyan dünyası tarafından başlatılan dinler arası diyalog süreci içerisinde Türkiye'de gerçekleştirilen dinler arası diyalog faaliyetlerini ele almaktadır. Çalışmada, ülkemizde dinler arası diyalog konusunda entelektüeller tarafından dile getirilen her türlü düşünce, resmî ve gayri resmî kurumlar tarafından gerçekleştirilen tüm dinler arası diyalog faaliyetleri gözden geçirilmeye çalışılmıştır. Emine Battal, bu çalışmasıyla, Türkiye'de dinler arası diyalog adı altında akademisyenlerin, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarının gerçekleştirdiği diyalog faaliyetleri çerçevesinde bir diyalog politikası geliştirilmesi konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı'na ve bazı Sivil Toplum Kuruluşlarına katkı sağlamayı amaçladığını ifade etmektedir.

Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra Batı Hıristiyan dünyası tarafından ortaya atılan

dinler arası diyalog kavramı ile ilgili genel bir bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, Türkiye’de dinler arası diyalog konusunda arqum a yapan bazı entelektüellerin ve akademisyenlerin dinler arası diyaloga yaklaşımları ortaya konulmuştur. Üçüncü bölümde, D iyanet İşleri Başkanlığı'nın gerçekleştirmiş olduğu resm i diyalog faaliyetleri kronolojik olarak ele alınmıştır. Dördüncü ve son bölümde ise ülkemizdeki sivil toplum kuruluşlarının ve bazı dini cemmatlerin dinler arası diyalog söylemleri ve faaliyetleri incelenmiştir⁴⁷.

D inler arası diyalog konusunda, Y rd. Doç. Dr. M ahmut Salihoğlu'nun danışmanlığında devam etmekte olan bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü öğrencisi Turgut Yazar tarafından çalışılmakta olan tez, “Türkiye’de Dinler Arası Diyalog Tartışmaları” adını taşımaktadır.

Değerlendirme ve **Sonuç**

Türkiye’de dinler arası diyalog olgusunun bilimsel çalışmalara konu edilmiş sürecini ele aldığımız bu tebliğ ışığında bazı değerlendirmeler yapmak istiyoruz. Türkiye’de dinler arası diyalog konusunda yapılan tartışmaları Hıristiyan dünyasındaki gelişmelerden tamamen bağımsız bir şekilde ele almak büyük bir eksiklik olacaktır. Konuyla ilgili çalışmaları bilimsel bir zihniyetle gerçekleştirmek amacıyla olan araştırmacıların bu hususu dikkate aldığını görmekteyiz. Aynı konu üzerinde kitap veya makale yazan ya da konferans veren bazı yazarlar ise, gündemi bu derece meşgul eden ve toplumun ilgisini çeken böyle bir konuda, çok değişik motivasyonlarla birbirinden bağımsız, bazen de oldukça tutarsız yaklaşımlar sergilemektedir.

D inler arası diyalog sürecine ilişkin bütün bu gelişmeleri dikkate aldığımızda bazı sonuçlara ulaşmaktayız. Ulaştığımız sonuçlar birkaç madde halinde şöyle sıralanabilir:

1. Dinler arası diyalog konusunda yapılan bilimsel çalışmalar son zamanlarda artmıştır. Bu çalışmalar konuyla ilgili sürecin Hıristiyan dünyasındaki arka planını ve Türkiye’ye yansımalarını teorik olarak ortaya koyacak niteliktedir. Bu konuda Dinler Tarihiçileri alanın kendilerine sağladığı avantajlardan mümkün olduğu kadar yararlanmışlardır. Diğer alanlarda çalışan

---

47 Bkz. Emine Battal, “Türkiye’deki Dinler Arası Diyalog Çalışmaları”, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Samsun 2008.

akademisyenlerin bir kısmı bu konuda yapılan bilimsel çalışmalardan yararlanırken bir kısmı elde edilen birikimi dikkate almamıştır.

2. Dinler arası diyalog konusunun bilimsel incelemelere konu edilmesi olumlu bir gelişme olmakla birlikte, bu çalışmaların koordineli bir biçimde yapılmaması konunun çeşitli boyutlarının bir bütünlük içinde ortaya konulmasına mani olmuştur. Bilimsel çalışmaların toplumu bilgilendirme ve yönlendirme konusundaki fonksiyonu inkar edilemez. Türkiye’de dinler arası diyalog konusunda yapılan tartışmaların çeşitli kesimlerde birbirinden bağımsız bir şekilde ve bazen yanlış yönlendirmelerle ilerlediği görülmektedir.

3. Dinler arası diyalog sürecinin doğru anlaşılması, başlangıçtan günümüze kadar olan gelişmelerin doğru değerlendirilmesi ve geleceğe ilişkin planların yapılabilmesi için alana ait terminolojinin ve teolojik terimlerin iyi bilinmesi gerekmektedir. Bu konuda çalışmalar yapan ve yazılar yazan akademisyenlerin veya diğer araştırmacıların Dinler Tarihi bilgisinden yararlanması gerekmektedir.

4. Türkiye’de dinler arası diyalog alanında verimli çalışmaların yapılabilmesi ve alanın amacına uygun kullanılabilmesi için kurumsallaşmanın gerekli olduğu aşikardır. Ancak Türkiye’de bu konuda henüz arzu edilen bir aşamaya gelinememiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı başta olmak üzere üniversiteler veya devletin ilgili kurumları bünyesinde gerçekleştirilecek olan birimler sürecin doğru yönlendirilmesine ve diyalog konusunda kendi açımızdan yapacağımız planlamalara zemin hazırlayacaktır. Türkiye’deki mevcut birikim, dinler arası diyalog konusunda kurumsallaşma için gerekli olan donanımlı eleman, arşiv ve dokümantasyon, strateji ve planlama, üniversitelerle koordinasyon ve bilimsel altyapı unsurlarını sağlayacak niteliktedir.

5. Dinler arası diyalog konusunda sivil girişimlerin teşvik edilmesi, bireysel ve cemaatsel tecrübelerden yararlanılması diyalog sürecine bazı katkıları sağlamakla birlikte, bilimsel çalışmalardan ve alan uzmanlarından yararlanmama, çeşitli kesimler arasında iletişim kopukluğu ve bir kesimin öngörü ve yaklaşımlarının toplumun bütününe yayılması çabaları gibi olumsuzluklar, bu alanda arzulanan gelişmelerin sağlanmasını engellemektedir.

6. Bilimsel çalışmalar toplumu bilgilendirme ve yönlendirme konusunda güvenilir kaynaklar olmak durumundadır. Türkiye’de dinler arası diyalog olgusunu bilimsel bir zihniyetle inceleyen yeterli sayıda çalışma bulunmaktadır. Bununla birlikte bu konuda ister akademisyen kimliğiyle olsun

ister araştırmacı kimliğiyle olsun yayın yapan bazı yazarlar, toplumu dinler arası diyalog alanında aktif çalışmak, çalışmalara sempatiyle yaklaşmak veya en azından bu alanda yapılan çalışmalara tepki göstermemek gibi tutumlar sergilemeye hararetle teşvik etmektedir. Hatta bu yazarlar bazı Kur'an ayetlerini ve Hz. Peygamberin Ehl-i Kitap'la temaslarını örnek göstererek dinler arası diyalogun Müslümanlara farz olduğunu bile ifade edebilmektedirler. Bu tür yaklaşımların dinler arası diyalog olgusunu doğru anlamaya bir katkısının olacağını düşünmemekteyiz.

7. Türkiye'de dinler arası diyalog konusunda yapılan bilimsel çalışmalar teorik ağırlıklıdır. Bu konuyla ilgili alan araştırmalarına ihtiyaç vardır. Alan araştırmaları bu konunun nasıl algılandığı ve tutumlar ile ilgili önemli veriler sağlayacaktır. Alan araştırmaları sadece algıların, tutumların ve yaklaşımların ortaya konulması için değil bu alanda izlenecek stratejiler ve yapılacak planlamalar için de önemli veriler sağlayacaktır. Bu tür çalışmalar hem alanın amacına uygun kullanılmasını sağlayacaktır hem de yıpratıcı faaliyetlere alet edilmesini önleyecektir.

8. Türkiye'de dinler arası diyalog sürecinin daha verimli çalışmalarla yndendirilmesi için disiplinler arası çalışmalara önem verilmesi gerekmektedir. Batı'da bu alanda koordineli çalışmaların örnekleri çoktur. Dinler arası diyalog alanında İslam dünyasında yapılan çalışmalarla ilgili bilgi eksikliği vardır.

EK: TÜRKİYE'DE DİNLER ARASI DİYALOG KONUSUNDA YAPILAN YAYINLARDAN ÖRNEKLER

Tebliğimizin son kısmında, Türkiye'de dinler arası diyalog üzerine yapılan çalışmalara ilişkin bir bibliyografya sunmak istiyoruz. Bu bibliyografyayı, tebliğ konusunu ele alırken izlediğimiz yöntemi izleyerek; Dinler Tarihçileri tarafından yapılan çalışmalar ve diğer bilim dallarına mensup akademisyenler tarafından yapılan çalışmalar olmak üzere iki kısımda sunmayı uygun gördük.

1. Dinler Tarihçileri Tarafından Yapılan alışmalar

a. Kitap alışmaları

Ali İsrá Güngör, Vatikan, Misyon ve Diyalog, Tre Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1995; Alperen Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1997.

Mahmut Aydın, Monologdan Diyaloga: Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyalogu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

Baki Adam, Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler, Pınar Yay. İstanbul 2002.

Kadir Albayrak, Başlamayan Diyalog, Nobel Kitapevi, Adana 2004.

Mustafa Alıcı, Müslüman- Hıristiyan Diyalogu: Tarihçesi, Çeşitleri, Hedefleri, Problemleri, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

Abdurrahman Küçük, Misyonerlikten Diyaloga Türkiye, Aziz Andaç Yay. , Ankara 2008.

Mahmut Aydın, Dinler Arası Diyalog: Mahiyet, İlkeler ve Tartışmalar, Pınar Y. , İst. 2008.

b. Makale Çalışmaları

Abdurrahman Küçük, "Quelques Reflections Au Sujet de Dialogue Interreligieux", Religions Cultures and Tolerance Past and Present, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları 1990, ss. 241-153.

Abdurrahman Küçük, "Dinler Arası Diyalog Üzerine Bazı Düşünceler", Din Öğretimi Dergisi, S. 27, Ankara 1991.

Abdurrahman Küçük, "Dinler Arası Diyaloga Niçin İhtiyaç Vardır?". Dini Araştırmalar Dergisi, Ankara 1998, c. 1. Sayı: 1. ss. 31-43.

Abdurrahman Küçük, "Avrupa Birliği Sürecinde Dinler Arası Diyalogun Yeri ve Önemi", Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; Ankara 2000 ss. 467-490.

Abdurrahman Küçük, "Hıristiyanlıkta Misyon Anlayışı, Yeni Yaklaşımlar ve Dinler Arası Diyalog", Dinler Tarihi Araştırmaları III (2000. Yılında Hıristiyanlık: Dünü, Bugünü ve Geleceği), Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yay. , Ankara 2002, ss. 359- 385.

Abdurrahman Küçük, "Dinler Arası Diyalogun "Diğer Yüzü" Üzerine", Türk Yurdu Dergisi, c. 25, S. 209, Ankara 2005.

Ekrem Sarıncıoğlu, "İslam Hıristiyan Diyaloguna Genel Bir Bakış", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 4, Samsun 1990.

Ekrem Sarıncıoğlu, "Önce Kendi İçimizde Diyalog". Türk Yurdu Dergisi, 2005, Sayı: 209, ss. 42-43.

Mehmet Aydın, "Diyalog Açısından İlahi Dinlerin Birbirlerine Yaklaşımı", Uluslar Arası Avrupa Birliği Şurası, II, Ankara 2000.

Mehmüt Aydın, "Dinler Arası Diyalog Çağın Bir İhtiyacı", **Türk Yurdu Dergisi**, 2005, Sayı: 209. ss. 49-51.

Ömer Faruk Harman, "Katolik Kilisesi Diyalogu ve Misyonerlik". **Türk Yurdu Dergisi**, 2005, Sayı: 209. ss. 54- 57.

Ömer Faruk Harman, "Dinler Arası Diyalog ve Papa Benedict". **Polemik Değil Diyalog**, **Ufuk Kitap**. İstanbul 2006, ss. 55- 64.

Mustafa Erdem, "Dinler Arası Diyalog Üzerine Bazı Dikkatler", **Türk Yurdu Dergisi**, 2000, Sayı: 155. ss. 19-30.

Baki Adan, "Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve İslam'a Bakışı", **A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara 1997, XXXVII. ... .

Ali Erbağ, "Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri Sürecinde Hıristiyanların İslam'a ve Müslümanlara Bakışı", **İLAM Araştırma Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1998, ss. 117-153.

Ali İsmail Gökçüoğlu, "Katolik Kilisesinin Çağdaş Misyon Anlayışında Diyalog Kavramı", **Dinler Tarihi Araştırmaları I**, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yay., Ankara 1996.

Ali İsmail Gökçüoğlu, "Dinler Arası Diyalog ve Türkiye", **Türk Yurdu Dergisi**, Ankara 2000. ss. 155-163.

Ali İsmail Gökçüoğlu, "Müslüman- Hıristiyan Diyaloguna Güncel Yaklaşımlar". **Dinler Tarihi Araştırmaları IV (Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları)**. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2004. ss. 333- 343.

Ali İsmail Gökçüoğlu, 2005. "Dinler Arası Diyalog Mu, Dinler Arası İlişkiler Mi?". **Türk Yurdu Dergisi**, Sayı: 209. ss. 14- 20.

Mehmüt Aydın, "Dinler Arası Diyalog Üzerine", **Tezkire Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi**. 2001, Sayı: 23. ss. 128- 141.

Mehmüt Aydın, "Dünya Barışının Sağlanmasının Yolu, Dinler Arası Barışın Sağlanmasından Geçmektedir", **İnanç Turizmi Günleri II (16-18 Nisan 2004)**, Şubat Yayıncılık, İstanbul 2004, ss. 136- 143,

Mehmüt Aydın, "Diyalog Dinlerin Mensupları Arasında Olur", **Türk Yurdu Dergisi**, Sayı: 209, Ankara 2005, ss. 45- 49.

Mehmüt Aydın, "Bir İstisna Anatomisi, Davut Aydın'ın 'Tarih Boyunca Dinler Arası Diyalog' Kitabı Üzerine Eleştirel Bir Analiz". **Milel ve Nihal Dergisi**, c. 3, S. 1-2 (Aralık- Haziran). 2005-2006, ss. 175- 190.

Mahmut Aydın, "Dinler Arası Diyalog İflasın Eşiğine Mi Geldi?". Eski Yeni Dergisi, S. 3. 2006, ss. 5- 11.

Mahmut Aydın, "Dinler Arası Diyalog Bir İhanet Mi? Yoksa Bir Meşrulaştırma Aracı Mı? Yümni Sezen'in "Dinler Arası Diyalog İhaneti" Adlı Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme". Virgül Dergisi. Sayı: 96 (Haziran), 2006, ss. 16-20.

Mahmut Aydın, "Dinler Arası Diyalogun Teorik Temelleri", Polemik Değil Diyalog, Ed. Hayretin Karaman vdğ. , Ufuk Kitap, İstanbul 2006, ss. 155- 165.

Mahmut Aydın, "Dinler Arası Diyalog Yeni Bir Misyon Yöntemi Mi?" Tek Dünya Çok İnanç: Diyaloga Farklı Yaklaşımlar, Ufuk Kitap, İstanbul 2007.

Mustafa Alıcı, 2002. "II. Vatikan Konsili Sonrası Papalık Diyalog Vesikalarında Türkiye (1962- 2001)". Yeni Türkiye Dergisi (2002), S. 46 (Temmuz- Ağustos). ss. 364-376.

Mustafa Alıcı, "Dinler Arası Diyalogun Ana Konuları ve Hedefleri", Ekev Akademi Dergisi, Ankara 2003, Sayı:16. ss. 1- 16.

Mustafa Alıcı, "2000 Sonrası Roma Katolik Kilisesi ve WCC Belgelerinde Diyalog Misyon İlişkisi", Dinler Tarihi Araştırmaları V (Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik), Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yay. , Ankara 2005, ss. 69- 90.

Mustafa Alıcı, "Müşterek Kelimeler ve Aykırı Oluşlar: Al-i İmran 64. Ayeti ve Müslüman- Hıristiyan Diyalogu Sürecine Pratik Bir Bakış", Köprü Dergisi, 2006, S. 93/23- 44.

İskender Oymak, "Dinler Arası Diyaloga İlişkin Görüş ve Düşünceler", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Elazığ 2000, Sayı:5, ss. 169- 192.

A. Rafet Özkan, "Diyalog Eşit Şartlarda Yetkin Eller Tarafından Yapılmalı", Türk Yurdu Dergisi, c. 25, Sayı: 209, Ankara 2005.

2. Diğer Yayınlar

a. Kitaplar

Ali Arslan Aydın, İslam- Hıristiyan Diyalogu ve İslam'ın Zaferi, Kültür Basın Yayın Birliği, Ankara 1991.

Mustafa Köylü, Dinler Arası Diyalog, İnsan Yayınları, İstanbul 2001.

Yümni Sezen, **D inler Arası Diyalog İhaneti: Dini- Psikolojik-Sosyolojik Tahlili**, Kelam Yayınları, İstanbul 2006.

Ramazan Uçar, **Diyalog Çıkması**, Kelam Yayınları, İstanbul 2007.

Davut Aydüz, 2005. **Tarih Boyunca D inler Arası Diyalog**, Işık Yayınları, İstanbul 2005

Nurullah Abalı, **Kur'an'a Göre Müslüman Hıristiyan Diyalogu**, Nesil Basım Yayın, İstanbul 2001.

Hayrettin Karaman, **D inler Arası Diyalog Nedir?**, Ufuk Kitap, İstanbul 2005.

İbrahim Canan, **Peygamberimizin Ehl-i Kitap ile Diyalogu**, Sufi Kitap, İstanbul 2006.

Niyazi Öktem, **D inler Arası Diyalog ve Hoşgörü Diyalog Yazıları**, Timaş Yayınları, İstanbul 2001.

Mehmet Oruç, **D inler Arası Diyalog Tuzakı ve Dinde Reform**, An Sanat Yay., 1st. 2004.

Müslim Karabacak, **D inler Arası Diyalog/ Şartlara Uydurulmuş Misyonerlik**, İcmal Yayınları, İstanbul 2005.

Osman Kaya, **Kur'an'a Göre Diyalog**, İlahiyat Yayınları, Ankara 2005.

Ahmet Kurucan, **Niçin Diyalog-Diyalogun Temelleri**, Işık Yayınları, İstanbul 2006.

b. Makaleler

Mehmet Bayraktar, "D inler Arası Diyalog ve Başkalaştırılan İslam", **İslami Araştırmalar**, Cilt: 20, Sayı: 3, Ankara 2007, ss. 283-300.

Mehmet Bayraktar, "D inler Arası Diyaloga karşı İnsani Diyalog", **İslami Araştırmalar**, Cilt: 20, Sayı: 3, Ankara 2007, ss. 309-315.

Mehmet Bayraktar, "D inler Arası Diyalog ve Tarihçesi", **İslami Araştırmalar**, Cilt: 20, Sayı: 4, Ankara 2007, ss. 379-390.

Mehmet Bayraktar, "D inler Arası Diyalog ve Misyonerlik", **İslami Araştırmalar**, Cilt: 20, Sayı: 4, Ankara 2007, ss. 391-398.

Hayrettin Karaman, "Peygamberimizin Ehl-i Kitap'la Diyalogu". **Diyalogun Dini ve Tarihi Temelleri**, (Ed. dm erÇatinkaya), İstanbul 2006, ss. 109-128.

Hayrettin Karaman, "Papa'ya Rağmen Diyalog", **Polemik Değil Diyalog**, Ufuk Kitap, İstanbul 2006, ss. 113-120.

Faruk Beşer, "Diyalogdan Ne Anlıyoruz?", Polemik Değil, Diyalog, Ufuk Kitap, İstanbul 2006, ss. 103- 112.

Ali Dere, "Diyalog Taviz Değildir", Polemik Değil Diyalog, Ufuk Kitap, İstanbul 2006, ss. 167-172.

Abdullah Duman, "Peygamberimizin Hayatından Diyalog Örnekleri", Polemik Değil Diyalog, Ufuk Kitap, İstanbul 2006, ss. 235- 239.

Mehmet Erkal, "Hz. Peygamber'in Gayrimüslimlerle İlişkileri", Polemik Değil Diyalog, Ufuk Kitap, İstanbul 2006 ss. 65-78.

Şerafettin Gölcük, "Kelam İlmi Açısından Dinler Arası Diyalog", Polemik Değil Diyalog, Ufuk Kitap, İstanbul 2006 ss. 79- 84.